

**ІДЕОЛОГІЧНИЙ ҐРУНТ КУЛЬТУРИ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА
В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В. П. ПЕТРОВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАЦІ "МИСЛЕННЯ РОДОВОГО СУСПІЛЬСТВА")**

У статті розглядається ідеологічний ґрунт культури первісного суспільства у контексті філософсько-культурологічної концепції В. Петрова.

Ключові слова: ідеологія, первісне суспільство, родова община, істина.

Сучасний розвиток українознавства є неможливим без переосмислення філософсько-українознавчих студій минулого століття, адже воно сприяє розробці методологічного апарату цієї науки. У зв'язку з цим актуальною постає наукова спадщина мислителя, археолога, фольклориста, письменника та етнографа В. Петрова, який у своїх працях представив оригінальний категоріальний апарат дослідження історико-культурних явищ. Серед них чільне місце посідає дослідження Петровим первісної української культури.

Вивчаючи первісну українську культуру, Петров залуцає матеріал з різних галузей гуманітарного знання: історії, археології, етнографії, лінгвістики, літературознавства та фольклористики. Саме на підставі цього матеріалу Петров впроваджує, як зазначає дослідниця В. Корпусова, новий дискурс методології стародавньої слов'янської історії, власну "конкретно-історичну" концепцію, що базувалась на етногенетичних студіях [1], адже Петров виокремлював етногенетику як окрему науку й розробляв її методологічний апарат. Розглянемо детальніше "конкретно-історичну" концепцію Петрова.

Петров розуміє історію як певну тотальність, що у теоретико-пізнавальному сенсі, розчленовується стадіально, тобто на певні епохи. Кожна епоха, на його думку, визначається ідеологією, яка власне є формою епохи. Епоха є цілісною та структурною категорією, яка уможлиблює пізнання історичного процесу: "Поняття епохи, як структурної цілості є однією з вирішальних напрямних засад у наших сучасних історіософічних концепціях і студіях" [2]. У праці "Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду", а згодом і у низці інших праць, Петров наголошує на тому, що індивід сприймає світ крізь призму ідеології своєї епохи. Ідеологія, на думку мислителя, є загальним комплексом філософсько-світоглядних поглядів, вони репрезентують спосіб буття епохи, на базі якого формуються політичні, економічні, моральні та естетичні погляди тощо [3]. Конкретно-історичний матеріал слугує фундаментом для дослідження ідеології епох. Ідеологія епохи, на думку Петрова, має ієрархічну структуру, себто один компонент (категорія) є ієрархічно вищим за інші, є їхньою причиною [4]. Цим компонентом є істина. Для кожної епохи є конкретна, визначальна істина. Ми продемонструємо це нижче на прикладі первіснообщинної епохи, для якої такою істиною був рід.

Таким чином, розуміння історичної епохи й змінності її визначального компоненту, істини стає методологічною базою досліджень Петрова у галузі культурології, яка щільно пов'язана з етногенетичними та фольклористичними дослідженнями. Ці дослідження припадають на третій період творчості мислителя (1951–1969 рр.). Йдеться, перш за все, про такі праці як "Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду", "Матери-родоначалницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначалниц", що об'єднані й впорядковані дослідницею В. Корпусовою на підставі археологічних та етнографічних джерел у книгу "Мислення родового суспільства", а також про праці "Етногенез слов'ян" та

"Походження українського народу". Проаналізуємо їх у контексті "конкретно-історичної" концепції В. Петрова.

Звернемось до праці "Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду". У ній Петров аналізує емпіричні матеріали з етнографії палеоазійських народів, звертаючи увагу й на фольклорно-етнографічний матеріал українського народу. Як вже зазначалось, цей аналіз ґрунтується на "конкретно-історичній" концепції. Петрову йдеться про історичне вивчення фольклору, про етнографію та фольклористику, що побудована на історичній основі. Він вивчає фольклорні образи й мотиви у перспективі їхнього історичного виникнення, модифікації, динаміки. Характерною ознакою фольклору первіснообщинного періоду Петров вважає "тотожність на цьому етапі й ідеології" [5]. У первіснообщинний період фольклор ще не набув відокремлення від суспільної ідеології, а суспільна ідеологія від фольклору: "Фольклор був ідеологією й ідеологія була фольклором" [6]. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології. Тому Петров висуває власне методологічне правило, згідно фольклорні образи як образи суто поетичні (лірично-пісенні, казкові, обрядові тощо), а, отже, образи художнього фольклору, слід вивчати, враховуючи, що у своїй ґенезі вони сходять до того чи іншого уявлення як окремої ідеологічної категорії. Петров вважає, що поза системою ідеологічних категорій первісного мислення всі мотиви, образи, сюжети й теми є історично нерозкритими. Вивчення їхнього зв'язку є ланкою, що пов'язує дослідження культури, мистецтва й мислення.

Згідно "конкретно-історичної" концепції Петрова, певна ідеологічна категорія була домінантною, вважалась за істину оскільки структура ідеологічної епохи була ієрархічною. Вона визначала усі інші, похідні категорії. Для світогляду первіснообщинного суспільства такою категорією був рід: "Усе, що є, існує тільки в відношенні до роду й через рід. Народилася людина, померла людина – зв'язок її з родом не припиняється" [7]. Свідомість кожного члену роду була замкнена в межах роду, підпорядкована йому. Розглядаючи це судження Петрова, може видатись на перший погляд, що він йде за Ф. Енгельсом, який у праці "Походження родини, приватної власності та держави" пише: "Плем'я, рід та їхні установи були священні й недоторкані, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа лишалась безумовно підлеглою в своїх почуттях, думках і вчинках" [8]. Однак, дослідниця Корпусова зауважує, що Петров хоча й наводить цю цитату, але на підставі подальшого етнографічного та лінгвістичного матеріалу підштовхує читача до іншого висновку [9]. Його Петров відверто не виказує, проте робить натяк на те, що вища влада в первісному суспільстві на ранньому етапі не існувала. Для Петрова рід – це не просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів). Він утворює єдність живих, померлих і ненароджених. До того ж, колектив і особа не розчленовувались, були одним цілим. Вчинок окремої особи розглядався тоді як колек-

тивна дія. Петров доводить, що свідомість у давньородовий час була нерозчленовано-множинною: "Ми маємо справу з нерозчленованим уявленням про рід, але нерозчленованим не через темну невизначеність первісної думки, дологічний характер первісного мислення, як може здатись на перший некритичний погляд, а через свою складність, через свою своєрідну всебічну широту, через те, що, як зазначено, це було *генеалогічне* уявлення" [10]. Природа й людина усвідомлювались у аспекті роду і першочергово саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначалась в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість. Зв'язок поколінь підпорядковувався спільному походженню від матері-родоначалниці: "Мати була родом, і рід був матір'ю – був "мати-рід". Рід, родоначалниця і члени роду складали єдність" [11]. Наявність родоначалниці визначала споріднені відношення усіх членів роду. Це було важливим, оскільки таке знання дозволяло визначити приналежність певного члена роду до тієї чи іншої шлюбної категорії, між членами якої шлюбні стосунки були або дозволені, або заборонені. Дослідження цієї проблематики Петров продовжує у праці "Матери-родоначалниці. Антропоморфные изображения матери-родоначалниц", де він на підставі артефактів, віднайдених жіночих зображеннях часів палеоліту та неоліту, узагальнює комплекс уявлень про жінку-мати як представниці роду, що втілює в собі ціле роду. У подібних зображеннях завжди були підкреслена повнота жінки, її округлі форми, масивні стегна. Ці параметри відповідали уявленням про повноту добробуту роду і мали магічно діяти на дійсність: сприяти чоловікові на полюванні, ситості родовичів, зберігати господарство. Таким чином, вони були скеровані на практичну користь. Родоначалниця була хранителькою домашнього вогнища й плодючості. Її зображення, фігурка, встановлювалась всередині житлових приміщень біля вогнища у центральній господарській частині. Ба навіть існувало уявлення про зв'язок вогню та родоначалниці, оскільки вогонь сприймався не як стихія, а як родовий вогонь, як материнський вогонь, вогонь в якому живе родоначалниця. Тому навіть видобування вогню досить часто вважалося жіночою справою.

Домінантна ідеологічна категорія роду визначала первісні уявлення про смерть і народження. Поняття існування загалом пов'язувалося із родом. Розглянемо поняття смерті у первіснообщинному суспільстві. Петров зауважує, що за їхнім уявленням небіжчик не припиняв свій зв'язок із родом. У тогочасному фольклорі та ідеології думка про протиставлення життя та смерті спочатку була відсутня, оскільки рід розумівся як сукупність родителів та нащадків. Ця думка розвинулась поступово. Спершу утвердилось уявлення, що людина після смерті продовжує належати роду і "родитель є завжди родителем" [12]. Це віднаходило свій зовнішній вираз у численних обрядах та звичаях. Прикладом такого виразу, на думку Петрова, є звичай тримати з собою кістки та висушене тіло небіжчика. Їх складали в шкіряні мішки. Мішок називали "дід" і тримали з собою. Також могли зберігати одяг небіжчика. Подібне збереження було виявом перебування дідів у складі роду навіть після смерті. Діди продовжували обіймати те саме почесне положення, що мали за життя, допомагали дітям, онукам, очолювали рід [13].

У своїй розвідці Петров пропонує розглядати смерть у світогляді первіснообщинного періоду у кількох аспектах. По-перше, уявлення про смерть було уявленням про відхід: "Смерть розуміли як мандрівку, блукання, подорож. Смерть – це відхід, переселення, зміна місця" [14]. І досі наша мова зберігає ці первісні уявлення і репрезентує їх у паремічних формулах та фразеологізмах: "піти з життя", "відправитись на той світ", "піти на небо", "піти до прабабків", "піти в краще життя",

"смерть – неминуча дорога" тощо. Те саме стосувалося уявлень про хворобу: хворіти – означало мандрувати, блукати. Хвороба розумілась як просторове переміщення, на це вказують збережені фразеологізми: "хвороба приходить" і "хвороба відходить".

Найяскравіше уявлення про смерть як про відхід демонстрував, вважає Петров, похоронний обряд вдягання мерця. Вдягаючи його, інсценізували збирання у подорож, звертались до небіжчика зі словами "поспішай", "йди", "рушай". Або під час похорону знаходили людину, яка мала говорити від померлого, скаржитись на те, що "не дожив свого віку". Йому ж шаман або родовичі відповідали: "Рушай в гарну країну. Не чекаючи – рушай" [15]. Також в окремих народах (чукчі, ульчі) складалось уявлення, що у свій останній путь небіжчик рушає на ведмеді або собаках (це залежало від кожного роду), себто кожен рід мав свою смертну путь. Наведені приклади, на думку Петрова, демонструють конкретні поняття та уявлення первіснообщинного суспільства і не мають жодної містичної чи метафізичної складової: "Людство володіло просторовими уявленнями. Ними воно й оперувало" [16]. Відтак, якщо смерть або хвороба приходить, існує спосіб їх відхилити, відіслати. Петров каже, що це відбувається за допомогою словесних формул одсилання. Ці формули були віршованими й ритмізованими. Варто зазначити, що практика таких формул зберігається донині й має назву "замовляння" ("заклинання", "заговори" тощо). У фольклористиці замовляння виокремлюються як жанр словесного фольклору, що охоплює усталені віршовані висловлювання.

Варто зазначити, що смерть члена роду не вважалась горем. Навпаки, вона набувала характеру свята: "Родичі бавились і розважались навколо тіла небіжчика, за уявленнями того часу, разом з небіжчиком" [17]. Веселі проводи небіжчика мали на меті підготовку до свята зустрічі небіжчика з вже померлими родичами, спілкування нащадків з предками. Сум вважався недоречним та не відповідав "кодексу" поведінки на похоронах.

Петров, розглядаючи ці архаїчні уявлення, вказує і на ту помилку, які робили сучасні йому фольклористи, які вважали небіжчика небезпечним для живих родовичів. Таку помилку, наприклад, здійснював В. Г. Богораз, говорячи про традиції чукчів. За його твердженням чукчі мали два протилежні погляди на поведінку мерців: або вони у всьому сприяли живим, або були небезпечні, викликали смерть дітей, худоби, нестачу запасів. Петров категорично не погоджується і каже: "Насправді жодної суперечливості в погляді первісних народів на мерців немає... Джерело непорозуміння полягає в тому, що дослідники, переносячи уявлення, властиві сучасному світогляді на архаїчний, вважали, що приміром, етичні категорії, моральні оцінки й ідеї існували споконвіку" [18]. Джерело безпеки ж, на думку Петрова, полягає в тім, що під час відходу небіжчик може побажати взяти когось з присутніх або щось з майна чи худоби (про цей аспект йтиметься докладніше далі). Але це не є суперечливим, оскільки мислення первісної людини, вважає Петров, обмежене локально-просторовими і родовими уявленнями, що по-різному комбінувались: "Не небіжчик сам по собі викликав жах; жах з'являвся внаслідок уявлення про смерть як про відхід і про небіжчика як такого, що він йде й, рушаючи в путь, бере, може взяти когось чи щось з собою" [19].

По-друге, уявлення про смерть було уявленням про схоплення, взяття. Воно продовжує лінію уявлення про смерть як про відхід: "...подорожування є уявлення про смерть як захоплення: "похищення" [20]. Вірування в те, що небіжчики переслідують світ живих є поширеним в первіснообщинному суспільстві. "Схоплений" і "схоплювач" однаково розглядались як родовичі, вони не протиставляють один одному. Існував навіть погляд, що за помираючим піде кожен, на кого він глянув в свою останню хвилину. Звідси, висновує Петров, прикмета, що, якщо в

небіжчика відкриті очі, то це означає, що хтось помре. Відповідно очі небіжчику накривали та намагались задовольнити його перед відходом до пращурів [21]. Збереженням цього уявлення Петров вважає українську традицію, коли приходили з труною померлого на гробки, де плачки (голосільниці) починали гукати раніш померлих родичів, похованих на кладовищі, щоб вони вийшли назустріч, зустріли небіжчика, прийняли до своєї когорти. Плачки називали померлих на ім'я і озвучували відповідне прохання. Відлуння цих уявлень ми можемо простежити у більш пізніх та сучасних голосіннях.

Третім аспектом дослідження уявлень про смерть у первіснообщинному суспільстві стає розгляд смерті як погертя. Воно співіснувало разом з уявленнями про смерть як відхід та схоплення: "За уявленням, дуже поширеним в фольклорі-ідеології первіснообщинного періоду, смерть, а так само і хвороба є наслідком того, що хтось їсть, хтось з'їв людину" [22]. Однак таке уявлення також було позначене родовим характером: родович поїдав родовича. Померлий відповідно – з'їдений, пожертий. Однак, зауважує Петров, це уявлення смерті як погертя звичайно поєднувалось з уявленням про смерть як взяття, схоплення: "Пожиратель" був разом з тим і "викрадачем": він викрадав кого-небудь саме з тим, щоб його з'їсти" [23]. Пізніше, з розвитком тотемістичного світогляду, уявлення про смерть почали набувати зооморфного характеру. "Пожирателя" уявляли в тваринному образі. Це, як правило, збігалось з уявленням про тварину-тотем, тварину-сородича. На стадії материнського роду уявлення смерті як погертя формувало своєрідну тріаду "мати-тварина-пожиратель". Розглянемо це детальніше. Вважалося, що небіжчика пожирає "родова тварина-мати", і він перебуває у її лоні, череві. Разом з тим, вважалося, що й місцеперебування ембріону є черево родової тварини-матері. Таким чином, на думку Петрова, ці конкретно-образні уявлення мають подвійний характер. Вони стосуються, як народження, так і смерті, і відповідають нерозчленованості уявлення про життя та смерть, рід, який включає до складу і живих, і померлих, і ненароджених, тожності мерця та ембріона [24]. Проковтнувши мерця, родова тварина-мати, приймала разом з тим і зародження нового родовича. З розпадом тотемістичних уявлень функція пожирателя починає приписуватись духу, демоні або їхньому представнику в общині, відтак починають формуватись анімістичні уявлення.

Дослідниця В. Корпусова зазначає, що на відміну від таких мислителів як Тейлор, Вундт, Спенсер, які вважали первісний світогляд наскрізь анімістичним (від самого початку) і стверджували, що в анімізмі містяться джерела первісних релігійних уявлень (душа є причиною всіх життєвих явищ), В. Петров вважав, що уявлення про душу виникло не одразу, воно є пізнім продуктом усвідомлення індивідом нерозчленовано-колективної свідомості. Саме з неї випливає ідея множинності душ, ідея теріоморфної природи душі, синтез анімістичних та тотемістичних уявлень.

Таким чином, виокремлюючи етногенетику як окрему науку і розробляючи її методологічний апарат, Петров, окрім філософсько-історичного, враховував також

культурологічний контекст, який мав би на конкретному емпіричному матеріалі продемонструвати ключові принципи культурної організації. Такими принципами є ключові категорії мислення притаманні індивідам в певних історичних умовах, систему яких складає ідеологія. Отже, вона виступає принципом організації культури, загальним комплексом філософсько-світоглядних поглядів, що репрезентують спосіб буття епохи, на базі якого формуються політичні, економічні, моральні, естетичні погляди тощо. Але окрім цього вона є також умовою наукового пізнання культури.

Таким чином, культура відкриває себе у ідеологічній системі категорій мислення, де провідна категорія набуває статусу істини, формуючи логіку поведінки індивіда у спільноті. Саме у першому підрозділі "*Ідеологічний ґрунт культури первісного суспільства*" ця культурологічна концепція конкретизується на матеріалі етногенетичних, етнографічних і фольклористичних досліджень щодо первісної культури, провідною категорією, або істиною, якої є рід.

Отже, пізнаючи істину культури, ми пізнаємо логіку мислення її індивідів. Тому Петров у цій логіці первісної людини виокремлює наступні моменти:

По-перше, у первісній культурі фольклор ще не відокремлений від суспільної ідеології і навпаки. Це означало, що певний образ, сюжет або мотив належали не лише до фольклору, а були визначальною складовою суспільної ідеології.

По-друге, рід – це не просто сукупність наявних членів родової общини (родовичів), а утворює єдність живих, померлих і ненароджених. До того ж, колектив і особа не розчленовуються, є одним цілим. Вчинок окремої особи розглядається як колективна дія.

По-третє, природа й людина усвідомлюється в аспекті роду і передусім саме в аспекті материнського роду. Свідомість буття визначається в первісному суспільстві як материнсько-родова свідомість.

По-четверте, домінуюча ідеологічна категорія роду визначає уявлення про смерть і народження, а тому поняття існування загалом пов'язується із родом.

Список використаних джерел

1. Корпусова В. Від упорядника // Петров В. Мислення родового суспільства. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – С. 8.
2. Петров В. П. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 20.
3. Руденко С. В. Філософія історії Віктора Петрова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 57. – С. 65. 4. Там само. – С. 65. 5. Основні проблеми фольклору і ідеології первіснообщинного суспільства // Петров В. Мислення родового суспільства. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – С. 17. 6. Там само. – С. 17. 7. Там само. – С. 35. 8. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Pschsg/index.html>. 9. Матери-родоначальниці. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц // Петров В. Мислення родового суспільства. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – С. 93. 10. Основні проблеми фольклору і ідеології первіснообщинного суспільства // Петров В. Мислення родового суспільства. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. – С. 34. 11. Там само. – С. 34. 12. Там само. – С. 36. 13. Там само. – С. 36–37. 14. Там само. – С. 37. 15. Там само. – С. 38. 16. Там само. – С. 39. 17. Там само. – С. 44. 18. Там само. – С. 45. 19. Там само. – С. 45. 20. Там само. – С. 45. 21. Там само. – С. 21. 22. Там само. – С. 52. 23. Там само. – С. 53. 24. Там само. – С. 55.

Надійшла до редколегії 11.02.13

И. П. Кальмух

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА КУЛЬТУРЫ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ В. П. ПЕТРОВА (ПО МАТЕРИАЛАМ РАБОТЫ "МЫШЛЕНИЕ РОДОВОГО ОБЩЕСТВА")

В статье рассматривается идеологическое основание культуры первобытного общества в контексте философско-культурологической концепции В. Петрова.

Ключевые слова: идеология, первобытное общество, родовая община, истина.

I. P. Kalmuk

IDEOLOGICAL BASIS OF CULTURE OF PRIMITIVE SOCIETY BY V. P. PETROV (IN CONTEXT OF WORK "THINKING OF PATRIMONIAL SOCIETY")

The article deals with the ideological basis of culture of primitive society in context of conception philosophy of culture by V. Petrov.

Keywords: ideology, primitive society, patrimonial society, truth.